

Kasegaon Education Society's

Arts & Commerce College, Ashta

DEPARTMEN of HISTORY

Nature And Types of History

By

Prof. Dr. P. A. Olekar

प्रकरण पहिले इतिहासाचे स्वर्ण व प्रकार

प्रस्तावना □

ऐतिहासिक घटना व कल्पना या विविध स्वर्णाच्या असतात . त्यांच्यामध्ये बऱ्याचवेळा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने एकीकरण केलेले नसते किंवा त्यांचा आकार अर्थपूर्ण नसतो . त्यामुळे इतिहासाच्या स्वर्णाबद्दल गोंधळ निर्माण होतो . ऐतिहासिक लिखाणामध्ये तात्त्विक किंवा सैद्धांतिक बांधणी नसते . ज्यावेळेस इतिहासामध्ये सुनियोजित बांधणी निर्माण होईल तेव्हा ऐतिहासिक घटना व कल्पना यामधील गोंधळ दूर होईल .

इतिहास म्हणजे काय □

इतिहासाचा पारंपरीक अर्थ म्हणजे चौकशी करणे होय . इतिहासाचा संबंध भूतकालामध्ये ज्या घटना सुरु झाल्या व वर्तमानकालामध्येसुद्धा ज्या घटना सुरु आहेत त्यांच्याशी असतो □ त्याचा अभ्यास केला जातो .

इतिहासाच्या व्याख्या □

१ . डायोनिसिस □

उदाहरणाद्वारे शिकलेले तत्त्वज्ञान म्हणजे इतिहास होय .

२ . थ्यूसीडीडीज □

इतिहास म्हणजे मानवी जीवनामध्ये घडलेल्या व लक्षात ठेवण्यासरख्या घटनांची जंत्री होय .

३ . □निस बेकन □

मानवी समाजाला शहाणपण प्राप्त करून देणारा विषय म्हणजे इतिहास होय .

४ . रूसो □

इतिहास म्हणजे अनेक खोट्या गोष्टीतून सत्याला जास्तीतजास्त जवळ असणारी घटना शोधून काढण्याचे तंत्र होय .

५ . प्रो . फिन्ले □

इतिहास म्हणजे विविध घटनांमध्ये तार्किक संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होय .

६ . प्रो . लिकी □

इतिहास म्हणजे नैतिक मूल्यांची नोंद व स्पष्टीकरण होय .

७ . प्रो . राऊस □

एका विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीमध्ये आणि भौतीक वातावरणात राहणाऱ्या समाजातील व्यक्तींचा आढावा म्हणजे इतिहास होय .

८ . लॉर्ड अँक्टन □

मानवाच्या मुक्तीची गाथा म्हणजे इतिहास होय .

९ . टर्गे □

इतिहास म्हणजे प्रगती .

१० . प्रो . इ . एच . कार □

इतिहास म्हणजे भूतकाळ व वर्तमान काळ यांच्यातील न संपणारा संवाद आहे .

११ . अर्नाल्ड टॉयन्बी □

मानवी संस्कृतीचा उदय व ह्रास म्हणजे इतिहास होय .

१२ . प्रा . जॉन सीली □

इतिहास म्हणजे गतकाळातील राजकारण व वर्तमानकाळातील राजकारण म्हणजे भावी इतिहास होय .

१३ . वि . का . राजवाडे □

इतिहास म्हणजे इति + ह + आस म्हणजे असे असे घडले .

१४ . कार्ल मार्क्स □

इतिहास म्हणजे वर्ग कलह होय .

इतिहासाचे स्वरूप □

कोणत्याही विषयाचे स्वरूप ठरविणे हे त्या त्या कालावर अवलंबून असते . ज्या कालामध्ये ज्या घटना घडत असतील त्यावर त्या विषयाचे स्वरूप अवलंबून असते .

प्राचीन काळ □

इतिहास लिहिण्याचा पहिला प्रयत्न ग्रीसमध्ये झाला . यावेळी इतिहासाचे स्वरूप फक्त चौकशी करणे असेच होते . हिरोडोटस या ग्रीक इतिहासकाराने प्रथम कागदपत्रे व प्रत्यक्ष पुरावा या दोन तत्वावर आधारीत इतिहास लिहावा असे सांगून इतिहास लिहीला . त्यामुळे त्याला इतिहासाचे जनक असे म्हटले जाते . त्याकाळात राजेशाही अस्तित्वात असल्यामुळे राजा व साम्राज्यासंबंधी लिहिणे असेच इतिहासाचे स्वरूप होते .

नंतरच्या काळात घटना □ झाला महत्त्व प्राप्त झाले . रोमन लोकांनी इतिहासलेखनामध्ये अनु □ णिकेला अवास्तव महत्त्व दिल्याने इतिहास म्हणजे घटनांची जंत्री असे स्वरूप प्राप्त झाले .

मध्ययुग □

मध्ययुग हे अंधकार युग म्हणून ओळखले जाते . या काळात इतिहासलेखनावर चर्च व अरब इतिहासलेखनाचा प्रभाव सुरू झाला . पृथ्वीवर घडणाऱ्या सर्व वाईट व चांगल्या घटनांमध्ये संबंध असतो . त्याव दैवी शक्तींचा प्रभाव असतो . अशा घटनांवर मानवाचा कोणताही प्रभाव नसतो . म्हणजे इतिहास ही सरळ रेषेत □ जागतिक किंवा सार्वत्रिक व अमानवीय अशी प्री □ आहे असा चर्च चा दृष्टिकोन होता .

तेराव्या शतकापासून मध्यपूर्वेकडे अरबांचा उदय झाल्यानंतर त्यांचा इतिहासविषयक दृष्टिकोन स्थिर होऊ लागला . अरबांच्या इतिहासविषयक स्वरूपामध्ये ग्रीकांचा बुद्धिवाद व चर्चचा अलौकिक अनुभवावर आधारीत जीवनाविषयक दृष्टिकोण यांचा मिलाप दिसून येतो . अरबांनी इतिहासलेखनामध्ये प्रवास वर्णन हा एक नवीन प्रकार सुरू केला .

प्रबोधनयुग □

१४५३ नंतर प्रबोधन युगाला सुरुवात झाली . या काळात बुद्धिप्रामाण्यवादाला चालना मिळाली . जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तर्काधिष्ठीत विचारसरणी सुरू झाली . याचा परिणाम इतिहासाच्या स्वरूपावर झाला . इंग्लंड व जर्मनीमधील धर्मसुधारणेच्या तत्त्वाचा प्रभाव इतिहासलेखनावर झाला . बुद्धिवादाला चालना मिळाल्याने युरोपामध्ये ज्ञानप्रसाराला चालना मिळाली . इतिहासामध्ये बुद्धिप्रामाण्य शोधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला . या काळात इतिहासाकडे फलप्रामाण्यवादातून पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण झाला . यातून उपयुक्ततावाद निर्माण झाला . याकाळात इतिहासाची व्याप्ती वाढली . सखोलता निर्माण झाली .

आधुनिक युग □

१८व्या शतकाच्या अखेरीस व १९व्या शतकाच्या सुरुवातीस साहित्यामध्ये अनेक संकल्पना उदयास आल्या . इंग्लीश साहित्यामध्ये निर्माण झालेल्या स्वच्छंदतावादाला रूसो व लेगेल यांनी चालना दिली . स्वच्छंदतावादाचा उदय म्हणजे आधुनिक युगात अभिजितवादाकडून पुन्हा मध्ययुगाकडे जाण्याचा प्रकार होता . यातूनच तर्क बाजूस सारून प्रतिभेला महत्त्व मिळाले . त्यामूळे बुद्धिवाद

मागे पडला . पुन्हा धार्मिक दृष्टिकोन अस्तित्वात आला . मध्ययुगातील सरंजामशाही व स्त्रीदाक्षिण्याचा इतिहासलेखनावर प्रभाव पडून त्यासंदर्भात घटनांचा अर्थ लावला जाऊ लागला . त्यामुळे इतिहास साहित्याला जवळचा वाटू लागला .

स्वछंदतावाद १८३७ मध्ये संपून व्हिक्टोरिया कालखंड सुरू झाला याकालात इतिहासलेखनामध्ये ऑगस्त कॉम्स याने प्रत्यक्षार्थवादाची पायाभरणी केली . प्रत्यक्षार्थवादामध्ये बुद्धिवाद आणि शास्त्रीय दृष्टिकोण यांना मानाचे स्थान मिळाले . मानवी ज्ञान अनुभवविश्वाच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही . मानवाला ऐतिहासिक घटनांचे करून द्यावयाचे असेल तर त्याला शास्त्रीय दृष्टिकोणाचाच अवलंब करावा लागेल . भौतिकशास्त्रामध्ये जशी साचेबंद नियमावली असते तशा प्रकारची नियमावली इतिहासामध्येसुद्धा करता येते असा विचार ऑगस्त कॉम्स याने मांडला . त्यामुळे इतिहासाच्या स्वरूपामध्ये लक्षणीय बदल झाला . प्रत्यक्षार्थवादाने इतिहासाला वैशिष्ट्यपूर्ण दर्जा प्राप्त करून दिला . ऐतिहासिक घटनांची सुसंगती लावणे व कागदपत्रावर आधारीत इतिहासलेखन करणे ही प्रत्यक्षार्थ वादाची वैशिष्ट्ये ठरली .

इतिहासाचे प्रकार □

प्रत्येक इतिहासकार आपल्या स्वतंत्र पद्धतीने इतिहास लिहित असतो . प्रत्येक इतिहासकाराचे अनुभव अभिव्यक्ती ही वेगळी असते . भावनांचा अविष्कार हा वेगवेगळ्या पद्धतीने होत असतो . त्याच्या परिणाम इतिहासलेखनावर होत असतो .

बॉअरने इतिहासाचे विभाजन वर्णनात्मक □ तत्त्वाधिष्ठित □ व्वांशिक □ सामाजिक इतिहास असे विभाजन केले आहे .

लॅजिलॉस व सेनबॉस यांनी इतिहासाचे विभाजन भौतिक परिस्थिती □ बौद्धिक सवयी □ भौतिक चालीरीती □ आर्थिक चालीरीती □ सामाजिक संस्था □ सार्वजनिक संस्था असे केले आहे .

प्रो . हेन्री स्टील कॉमेजर यांनी प्राचीन काळ □ मध्ययुग व आधुनिक काळ अशी विभागणी केली आहे .

वि . का . राजवाडे यांनी देशिक कालीक व व्वांशिक अशी विभागणी केली आहे .

इतिहासाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील .

१ . राजकीय इतिहास □

हा सर्वात लोकप्रिय इतिहासाचा प्रकार आहे . भौगोलिक अभ्यासातून राजकिय इतिहासाची सुरुवात झाली . राष्ट्रवादाचा उदय झाल्यानंतर राजकिय इतिहासाला चालना मिळाली . या प्रकारामध्ये राजकिय चौकटीतून अभ्यास केला जातो . राजकिय इतिहास लिहिणाऱ्यांजवळ बहुभाषित्व असण्याची आवश्यकता नाही .

राजकिय इतिहासामधून देशाचे भवितव्य घडविले जाते . हा इतिहास अधिकृत कागदपत्रावर आधारित असल्याने त्याचे महत्त्व अतिशय मानले जाते .

२ . घटनात्मक इतिहास □

हा राजकिय इतिहासाचाच भाग आहे .या प्रकारामध्ये राज्यशासनाच्या विविध अंगोपांगांचा विचार केलेला असतो . संस्थांचा उदय व विकास हा त्याचा मुख्य विषय असतो .असा प्रकारच्या अभ्यासामुळे त्या काळात कोणता राजकिय विचारप्रवाह अस्तित्वात होता याचा अंदाज येतो .या प्रकारच्या इतिहासामध्ये वेगवेगळे कायदे□न्यायपद्धत□आर्थिक गुंतागुंती□जीकरशाहीचे स्वरूप□सरकारचे धोरण इ . गोष्टी समजू शकतात . परंतु हा प्रकार स्वयंपूर्ण नाही .

३ . संसदीय पद्धतीचा इतिहास □

ही घटनात्मक इतिहासाची शाखा आहे . यामध्ये फक्त संसदेचा विचार केला जातो . आधुनिक काळात संसदीय पद्धतीच्या राज्यव्यवस्थेला फार महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे . ब्रिटीश संसदीय पद्धती जगाला मार्गदर्शक ठरणारी आहे .

४ . कायद्याचा इतिहास □

हाही घटनात्मक इतिहासाचा भाग आहे . कायद्याचा इतिहास लिहिणारी व्यवसायाने वकीलच असली पाहिजे किंवा कायद्याचे ज्ञान असणारी असली पाहिजे त्याशिवाय तिला कायद्यातील खाचाखोचा समजणार नाहीत . षा प्रकारच्या इतिहासामध्ये कायद्याचे मूल शोधून त्याचा विकास कसा होत गेला याची माहिती दिलेली असते .कायदे हे राजकिय व सामाजिक स्वरूपाचे असतात .

कायदेसंहितेतून त्या देशातील लोकांची मनस्थिती समजू शकते . सामाजिक व राजकिय स्थिती समजू शकते .

५ . राजनैतिक इतिहास □

ही राजकिय इतिहासाची स्वतंत्र व समृद्ध शाखा आहे . या प्रकारात देशातील राजकिय स्थितीबरोबरच आंतरराष्ट्रीय संबंधातील तत्त्वे मांडली जातात . हा इतिहास श्रेष्ठ दर्जाच्या राजकिय मुत्सद्यांना माहित असणे आवश्यक असते . या इतिहासामधून राजकिय नेत्यांची मुत्सद्देगिरी समजते . दोन राष्ट्रांचे संबंध कोणत्या स्थित्यंतरातून गेले याची माहिती मिळते . हा इतिहास सत्ता संतुलन □ शीतयुद्ध □ आंतरराष्ट्रीय करार □ आंतरराष्ट्रीय संघटना □ युद्ध थांबविण्यासाठी केलेले प्रयत्न यावर प्रकाश टाकतो .

६ . लष्करी इतिहास □

इतिहासचा हा स्वतंत्र प्रकार आहे . लष्कराच्या हालचाली □ सैन्यापतींनी टाकलेले डावपेच □ तडाई झालेल्या प्रदेशाचे महत्त्व हा याचा मुख्य विषय असतो . या इतिहासचा मुख्य भर युद्धतंत्र □ वापरलेल्या युक्त्या □ सैन्याची केलेली जमवाजमव व वापरलेली अस्त्रे याची माहिती देण्याकडे असतो . या इतिहासामागे मूलभूत युद्धतंत्रात बदल कसा झाला हे दर्शवून देण्याचा असतो .

७ . वसाहतींचा इतिहास □

हा राजकिय इतिहासाचाच भाग आहे . अठराव्या शतकापासून युरोपीयन देशांनी संबंध जगात वसाहती मिळविल्या . एकोणीसाव्या शतकात नवसाम्राज्यवाद अस्तित्वात आल्याने वसाहतींचे महत्त्व

वसाहती या आर्थिक कारणे ॥ धर्मप्रसार ॥ वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालणे या दृष्टीने महत्त्वाच्या वाटू लागल्या . एक राष्ट्रीय गरज म्हणून वसाहतींची माहिती घेऊन त्यांच्या अडीअडचणी समजावून घेण्यासाठी वसाहतींचे इतिहास लिहिले गेले . असा इतिहासामधून तेथील संपत्ती ॥ संस्कृती ॥ चालीरीती व इतर अनेक गोष्टींची माहिती उपलब्ध झाली . वसाहतींच्या अभ्यासामुळे ज्या समस्या निर्माण झाल्या व दिसल्या त्या सोडविण्यासाठी अनेक प्रयत्न होऊ लागले . आधुनिक काळात वसाहतवाद संपल्यामुळे हा प्रकार नगण्य झाला आहे .

८ . सामाजिक इतिहास ॥

हा इतिहासाचाच एक महत्त्वाचा प्रकार आहे . यामध्ये प्रामुख्याने मानवप्राणी ॥ समाज ॥ चालीरीती ॥ कार्य पद्धती ॥ संपत्ती ॥ श्रद्धा ॥ अन्न ॥ पोशाख ॥ करमणुकीची साधने ॥ खाजगी जीवन ॥ उत्सव ॥ सामाजिक संस्था यांचा अभ्यास केला जातो .

९ . सांस्कृतिक इतिहास ॥

सांस्कृतिक इतिहास म्हणजे मानवी मनाचा व स्वभावाचा इतिहास होय . एखाद्या युगात ज्या विचारांनी प्रभुत्व मिळविलेले असते त्या विचारांचा इतिहास असतो . हे विचार त्या काळातील मानवाच्या चारिज्याला व श्रद्धेला वळण लावत असतो . हा प्रकार राष्ट्राचे सांस्कृतिक संवर्धन होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो . यामध्ये अनेक विद्या ॥ संगीत ॥ गायन ॥ नृत्य यासारख्या कलांचा समावेश केला जातो .

१० . वैचारिक इतिहास □

हा प्रकार तत्त्वज्ञानाला जवळचा आहे . याला बौद्धिक इतिहास असेही म्हणतात . हा इतिहास समाजाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा असतो . कारण प्रत्येक कालखंडात असा एखादा विचार किंवा विचारप्रणाली अस्तीत्वात येते की त्यामुळे समाजाची एकूण विचारसरणी बदलते . वैचारीक फेरबदल व सुधारणा या अनेक क्षेत्रामध्ये होत असतात . आर्थिक क्षेत्रात जे सिद्धांत निर्माण झाले त्यांचा समाजावर परिणाम होत असतो . एकोणीसाव्या शतकात अनेक तत्त्ववेत्त्यांनी युरोपमध्ये नवे तात्त्विक मंथन केले . त्यातून उदयास आलेल्या तत्त्वज्ञांनी इतिहास प्रामुख्याने संबंधी जे तत्त्वचिंतन केले त्यातून इतिहासाचे तत्त्वज्ञान उदयास आले .

११ . धार्मिक इतिहास □

या इतिहासामध्ये त्या युगात जी धर्म भावना प्रबळ असते तिचाच विचार केलेला असतो . अलीकडे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात धार्मिक प्रश्न पूर्वीइतके महत्त्वाचे राहिले नाहीत . परंतु ते पूर्णपणे डावलताही येत नाहीत .

१२ . स्थानिक इतिहास □

ही इतिहासाची महत्त्वाची शाखा आहे . अनेक वेळा आपणाला आपल्या सभोवतालचा इतिहास माहित नसतो . आपल्याच दृष्टीकोणातून माहिती एकत्र केली असता मानवी जीवनाच्या अनेक अंगोपांगावर प्रकाश पडतो . अजिंक्य राज्य□ांतीनंतर हा प्रकार प्रसिद्धीस आला .

१३ . जगाचा इतिहास □

दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनोसारख्या जागतिक संघटनेमुळे अनेक देश एकत्र येऊ लागले . त्यांच्यामध्ये सामाजिक□आर्थिक□सांस्कृतिक□सांशिक संबंध प्रस्थापित होऊ लागले . अशा काळात सर्व जगाला उपयुक्त ठरणारा अनेक संकृत्यांचा एकत्र अभ्यास करणारा विषय म्हणजे जगाचा इतिहास होय . हा इतिहास म्हणजे अनेक मानववंशाच्या विचारांचे व भावनांचे प्रतिबिंब असते .

१४ . ऐतिहासिक भूगोल □

इतिहास संशोधन करताना ज्यावेळी श्रेष्ठ दर्जाची कागदपत्रे उपलब्ध नसतात . तेव्हा भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करून□निरीक्षण करून एक चित्र तयार केले जाते व त्याच्या आधारेच एक संभाव्य वर्णन तयार करणे सोपे जाते . कोणत्याही देशाच्या इतिहासावर भूगोलाचा प्रभाव पडल्याशिवाय रहात नाही . भौगोलिक परिस्थितीनुसार माणसाच्या आवडीनिवडी व चालीरीती बनत असतात . मानवी इतिहास घडत असताना भूगोल हा त्यामध्ये एक महत्त्वाचा घटक आहे .

१५ . आर्थिक इतिहास □

आर्थिक इतिहास हा इतिहासाचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रकार आहे . यामध्ये शेती□शेतीची साधने□पिके□पिकपध्दती□जमिनीचे प्रकार□महसूल पद्धत□देळणवळणाची साधने□मार्ग□बाजार पेठा□जकात□संरक्षण□व्यापाराच्या वस्तू□उद्योगधंदे□कामगाराचे जीवन□त्यांचा विचार केला जातो .

१६ . समकालीन इतिहास □

समकालीन इतिहासामध्ये मुलाखती □ वृत्तपत्रे □ रेडीओ □ समकालीन ग्रंथ व नियतकालीक □ सर्वेक्षण व जनमतकौल □ सार्वजनिक कागदपत्रे □ वैयक्तीक कागदपत्रे व संसदीय कागदपत्रे यांचा विचार करावा लागतो . परंतु त्यांची विश्वनीयता तपासून पहावी लागते .

१७ . वंचितांचा इतिहास □

हा इतिहासाचा नवा प्रकार इटालियन तत्त्वज्ञ अँटोनिओ ग्रामची यांनी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस मांडला . ग्रामची यांनी त्यास सबल्टर्न असे नाव दिले . सबल्टर्न म्हणजे कनिष्ठ किंवा दुय्यम दर्जाचा होय . माणसाला मिळणाऱ्या नैसर्गिक अधिकारापासून वंचित असलेल्या लोकांचा समावेश या प्रवर्गात होतो . गतकाळातील मानवी प्रगतीचा विचार करताना प्रभावी असणाऱ्या सामाजिक गटाबरोबरच वंचित राहिलेल्या सामान्य वर्गाचा विचार करणे गरजेचे आहे . कारण इतिहास घडविण्यात त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे . वंचितांच्या इतिहासचा विचार करताना सत्ताधारी वर्गाने आपले हितसंबंध जपण्यासाठी वंचितांची केलेली पिळवणूक हा इतिहासलेखनाचा विषय ठरतो .

१८ . मौखिक इतिहास □

हा एक इतिहासाचा महत्त्वाचा प्रकार आहे . मौखिक इतिहासलेखनाचा सन १९६२ ते १९७२ या काळात झपाट्याने विकास झाला . मौखिक इतिहास म्हणजे कोणतीही पण मौखिक असणारी निवेद असणारी आणि जतन करून ठेवलेली बाब किंवा गोष्ट होय .

मौखिक स्वरूपाची माहिती प्रसंग किंवा घटना घडत असताना पाहिलेल्या किंवा असा घटनेत सहभागी झालेल्या लोकांकडून माहिती घेऊन मौखिक इतिहासाचे लेखन करता येते .

मुल्यमापन □

आज इतिहासाचे अनेक प्रकार आहेत . प्रत्येक प्रकारामध्ये गुणदोष आहेत . परंतु इतिहासकार□ अभ्यासक यांनी गुण आत्मसात करावेत व त्याचा विकास करावा दोष कमी करून इतिहासलेखन जास्तीतजास्त निर्दोष करण्याचा प्रयत्न करावा .